

Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, str. 339.

U kulturama balkanskih naroda, u kojima je, kako je napisao Miroslav Krleža, "*narodna svijest sazdana od krvi, tlapnje i strave*", upadljivi su simboli patnje, tragedije, usamljenosti, borbi, neshvaćenosti, osjećanja permanentnog neprijateljstva "*drugog*", narcisoidnosti, na šta se nadovezuju tirade o izabranosti i uzvišenosti. Problem nije u balkanskom "*višku historije*", već u pristupu prošlosti i njenom devijantnom tumačenju, u uvjerenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija brojne narode učinila marginalnim. Frustracije se javljaju zbog malih historija koje se nasilno i naknadnim "*popravljkama*", preko mitoloških matrica, žele glorificirati i nekritički iskazati kao velike. To se nastoji postići agresivnošću, grandomanijom i odbijanjem prihvatanja historije na nivou činjenica. Mitska svijest opstaje kao poželjno stanje "*nacionalnog bića*".

Tema ove značajne knjige dr. Olivera Milosavljević nisu tipizirana historijska zbivanja, pa ni društvena historija, već dominantna uvjerenja u jednom značajnom, veoma angažiranom i uticajnom dijelu srpske intelektualne elite, uvjetno rečeno, kako ona ističe, u njenom nacionalističkom segmentu - u različitim vremenskim periodima i historijskim, političkim i društvenim okolnostima, njihovo shvatanje vremena u kojem djeluju, puteva o alternativama i pravcima za razrješenje postojećih nacionalnih i državnih problema. Autorica nije napravila "*izbor*" intelektualaca i djela koja će ih reprezentirati, već je, naprotiv, pažljivo dešifrirajući srpski nacionalizam kao historijsku konstantu, pratila jednu kontinuiranu nacionalističku liniju srpske političke misli, pa su zato zastupljeni heterogeni autori. Prisutni su autoritativni naučni djelatnici i eksponirani nacionalni dušebrižnici, ali i potpuno anonimni pisci, čiji radovi i poruke, ali i totalitaristička fantaziranja, nerijetko relativiziraju vremenske i državne granice, pokazujući postojanje neprekidne niti u agresivnim i isključivim promišljanjima o stanju i sudbini srpske nacije, kao i inspirativnu moć i opijum "*nebeske zemlje*". U knjizi su se našli, pored ostalih, i Spiridon Gopčević, Jovan Cvijić, Stojan Protić, Vasa Marković, Čedomil Mitrinović, Lazar Marković, Vladimir Ćorović, Slobodan Drašković, Dragoslav Stranjaković, Jovan Dučić, Tomo Oraovac, Vladan Đorđević, Nikolaj Velimirović, Vladimir Velmar-Janković, Slobodan Jovanović, Dragiša

Vasić, Dimitrije Bogdanović, Vladeta Jerotić, Dragoš Kalajić, Milorad Pavić, Mirko Zurovac, Dimitrije Bogdanović, Ljubomir Tadić, Dušan Bataković, Milorad Ekmečić, Radovan Samardžić, Vasilije Krestić.

"Odbranaška" historija je davala samo pozitivne odgovore za "sebe" i negativne za "druge". "Originalnost" i "inventivnost" brojnih savremenih autora bili su umnogome samo dopunjena verzija njihovih prethodnika sličnog mentalnog sklopa i arhaičnih razmišljanja. Jedini kriterij prilikom izbora tekstova u ovoj studiji bio je nacionalistički pristup u opisu sopstvene i drugih nacija, uz podrazumijevanje različitog poimanja pojma "nacionalizam" u XIX ili početkom XX stoljeća, u odnosu na savremenost, ali uvijek sa značenjem ideologije kojoj je sopstvena nacija u fokusu svake analize i polazna tačka svakog valoriziranja. Autorica je studiozno proučila znatan dio obimne izdavačke djelatnosti u tek okončanom stoljeću, odnosno autore nacionalističke provenijencije u čijim je knjigama prisutna, između ostalog, definicija nacije, nacionalne države, nacionalnog programa, "karakterologije" nacije, a u ovisnosti od toga kojima je formuliran i odnos prema "drugima" kao uvjet definiranja vlastitog identiteta. Nije pretjerano reći - napisala je ona u jednom svom članku, da je u proteklih sto pedeset godina nacionalizma stotine knjiga započinjalo istim riječima. "Velike" riječi služile su da pokažu neuporedivost i sopstvene nacije i sopstvenog nacionalizma. Brojni navedeni citati zastupljenih autora knjigu čine dokumentarnijom, uvjerljivijom i neposrednijom.

Autorica je posebno apostrofirala sadržaj nekoliko zbornika, nastalih u vremenu dramatičnog raspada jugoslavenske državne zajednice, kao što je zbornik *Jako srpstvo-jaka Jugoslavija* (1991) sa tekstovima članova Srpskog kulturnog kluba (SKK) objavljivanim 1939.-1940. godine, u čijem je predgovoru Miodrag Jovičić napisao kako se ovaj klub zalagao za ideje koje su "uglavnom danas naše i da nam predstoje manje-više iste borbe u koje se i Srpski kulturni klub u svoje vreme upuštao". Srpski kulturni klub je težio da bude reprezent, stožer okupljanja srpskog građanstva oko velikosrpskog programa i glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa. Klub je u tome uglavnom iscrpljivao svoju djelatnost, dok je sam naziv "kulturni" bio obična krinka. Ovakva politika militantnog nacionalizma biće u vrijeme Drugog svjetskog rata prihvaćena kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića. SKK je, noseći ispred sebe fasadu "srpske intelektualne elite", ispoljio kroz pisanje "Srpskog glasa" razorno dejstvo u raspirivanju nacionalističkih strasti. U "enciklopedijskom" zborniku *Catena mundi: Srpska hronika na svetskim verigama* (1992), su na 1800 stranica, nesistematski, pored tekstova savremenih autora objavljeni i spisi starih pisaca, bez ikakvih napomena o vremenu njihovog nastanka, pa se moglo samo nagađati da li su nastali u XIX stoljeću ili 1991. što očito nije urađeno bez svjesne namjere ukazivanja na identičnost i nepromjenljivost "poželjnih" pojava. Zbornik *Neugašeno srpstvo* (1992) donio je sve relevantne tekstove srpske emigracije u kojem su

definirani nacionalni programi nakon 1945. godine, obogaćeni doprinosima savremenih autora. U zborniku *Jagnje božije i zvijer iz bezdana* (1996) su, nakon svega što se tragično zbilo, ponovo prisutne sintagme “*komšijska genocidnost*” i “*genocidna braća*”. Priređivači ovog zbornika su zaključili da postoji uvjerenost svih autora zbornika “*da nešto što je vanjski ličilo na tragičan poraz, počinje da se pretvara u duboku unutrašnju pobjedu, čije dimenzije, ništa manje no u kosovsko vrijeme, mogu biti kosmičke*”. Kao što je Pantelija Srećković, “*pozitivni*” profesor Velike škole u XIX stoljeću, imao svog “*negativnog*” Ilariona Ruvarca, tog “*prevratnika u nauci*” i rodonačelnika srpske kritičke historiografije, tako su i savremeni autori, koje navodi dr. O. Milosavljević, imali “*svoje*” antipode. Sukob “*patriotske*”, totalitarne nacionalističke i manjinske kritičke historiografije, uz dominiranje dugovječnog, degeneriranog kulturnog modela, očito neće zadugo biti okončan.

Konflikti su moćni generatori predrasuda i stereotipa. Djela intelektualaca u vremenu “*dogođanja naroda*” s kraja 80-ih godina XX stoljeća počela su više ličiti, uz stanovite terminološke izmjene, na ona iz prve decenije tog stoljeća, nego na sve drugo što je u međuvremenu napisano. Prava serija probranih reprint izdanja je trebala reafirmirati stare stereotipe i “*oduvijek*” prisutne istine. Ona su se legitimirala kao pravi arsenal stereotipa koji su prosto preuzimani i autorski obilato korišćeni. Kritičnost starih autora često je, pak, bila veća, a upotrebljavana terminologija protiv stereotipnih sudova oštrija, nego što je to bio slučaj kod docnijih autora. Percepcija vlastite nacije kao i njeno definiranje adaptiralo se, sa distanciranjem od stvarnosti, željenoj projekciji i nerealnim htijenjima. Sentimentalnost prema sopstvenom mučeništvu, patetičnost u opisu “*zlehude sudbine*”, iznenadno otkriće i smionost da se transparentno obznani “*vječita*” neprijateljska orijentiranost susjeda, tek su neke od konstanti u djelima intelektualaca koje su izbijale u dramatičnim godinama pred ratove. Brojni autori su na identičan način, poput svojih prethodnika, slikali mračnim bojama “*srpsku sudbinu*” u Jugoslaviji, što je bilo u raskoraku sa relevantnim pokazateljima i činjenicama. Mit o “*obnovi*” srednjeg vijeka se ispoljavao kao još jedna opasna iluzija. Historija se promatrala mahom kroz ratove, patnje i pobjede. U ime nacije, ona je bila izložena nasilju. Sve promjene u toku jednog stoljeća, kulturni prosperitet, bliske veze sa svijetom, putovanja i upoznavanja “*drugih*”, višedecenijski upotrebljivan racionalni ton, ništa nisu promijenili u ovoj konstanti. O forsiranju škole historijskog i historiografskog revizionizma i neprevaziđenoj logici “*filozofije palanke*” ilustrativno svjedoče mnogobrojne teze prepoznatljivog klišea, date i izvan okvira ove knjige. Historičar dr. Dušan Bataković će, primjerice, navesti kako je nosilac autentičnih srpskih tradicija, uz sve mahane, bio Ravnogorski pokret: “*Porazom Ravnogorskog pokreta, bila je, za pola veka, poražena Srbija, nad kojom je u doba titoizma bio uspostavljen jedan starateljski režim koji je sprečavao njeno jedinstvo, brigu za sunarodnike i njen nesmetani ekonomski razvoj*”.

Dominantna osobina koja je trebala identificirati srpsku naciju, bio je, među pripadnicima tih nacionalističkih krugova, svjesnih svoje uloge i moći, usud mučeništva, kontinuirani genocid kojem je navodno bila izložena stoljećima. Nikada protagonisti, uvijek samo žrtve. Osnovna karakteristika koja je tokom čitavog XX stoljeća pripisivana srpskom narodu bilo je stradalništvo velikih razmjera. To višestoljetno mučeništvo 80-ih godina XX stoljeća nazvano je genocidom, a imputirano je prvo dehumaniziranim Albancima, potom Hrvatima, pa onda svim ostalima i, kao raširena nakana susjeda i ostalog svijeta, kodirano u duboku prošlost. Nakon "mučeništva", najčešće i najduže pominjana osobina u nacionalnom karakteru Srba pominjano je "junštvo". Srbin - ratnik je oličenje dobra i humanosti. Svi njegovi ratovi su po definiciji pravedni, odbrambeni, oslobodilački. Sopstveni nacionalizam je uvijek doživljavao samo kao odbrambeni za razliku od nacionalizma "drugih" koji su isključivo agresivni. Nasuprot "slavne" nacionalne historije stajale su nacije bez historija.

Stalna potreba fokusiranog dijela srpske inteligencije je bila da otkrije uzroke nesaglasnosti svoje vizije savršenog "karaktera" srpske nacije i onoga što su oko sebe uočavali. Srpska nacija je u njihovoj megalomaniji i umišljenoj viziji bila lijepa, plemenita, velika, i iznad svega jedinstvena, duhovno i karakterno ujednačena. Oko sebe su, međutim, vidjeli siromaštvo, nejednakost, nedostatak sličnosti, nepokoravanje proklamiranim "nacionalnim interesima", malu "opkoljenu" državu, izostanak stalno priželjkivane, nagoviještene veličine i božanske misije. Episkop Nikolaj Velimirović je 1939. u svom *Vidovdanskom govoru* o specifičnosti srpske rase istakao: "Mi smo ljudi arijevske rase kojoj je sudbina dodelila počasnu ulogu da bude glavni nosilac hrišćanstva u svetu. Mi smo članovi velike porodice slovenske, koja je kroz mnoge vekove budno čuvala stražu na kapijama Evrope, da plemena slabije rase i niže vere ne bi uznemiravala krštenu Evropu u njenom mirnom razvijanju i napredovanju. Mi smo narod kršteni, narod hristonosni. I tako, mi smo po krvi arijevcu, po prezimenu Sloveni, po imenu Srbi, a po srcu Hrišćani". Visoke vrijednosti su, po njemu, nametale i posebnu ulogu u svjetskoj historiji: "Otuda je naš narod nosilac jednog naprednog i spasonosnog ideala, biblijskog i proročkog, koji će na kraju krajeva sav rod ljudski, sada trzan i rastrzan od naduvenih zemaljskih veličina, morati prihvatiti i usvojiti". Teza o Srbima, primjerice, kao precima svih Slavena, predočava autorica, uvijek je bila u funkciji dokazivanja, ne samo prednosti i izuzetnosti srpske nacije u odnosu na susjedne, već i za utvrđivanje ko je ostao dosljedan zadržavši "najstarije" ime, kome drugi moraju biti zahvalni za svoje postojanje, i shodno tome, ko ima i potražuje najveća historijska i nacionalna "prava".

Nacionalistički dio intelektualne elite u Srbiji nikako nije želio da se otvoreno suoči sa grubom realnošću i da na njoj temelji svoje ideje. Nezadovoljstvo u ozbiljnom suočavanju sa stvarnom, a ne umišljenom nacijom, tjeralo ih je sve dublje u iracionalno. Fikcija je bilo mnogo. Akademik Antonije Isaković 1990. zanešeno ističe: "Srbi

su najkulturniji, najcivilizovaniji narod Evrope i to im po istorijskoj prošlosti srednjeg veka pripada, kad su jeli zlatnim kašikama, viljuškama i kada su hleb rezali zlatnim noževima, kad njihova severozapadna braća nisu ni znali za državnu kulturu". Izvori svjedoče da je zlatni pribor bio u upotrebi još početkom XI stoljeća na dvoru mletačkog dužda Oršola II. Dante je pisao kako su 1235. kaldrmisane ulice Firence, da se te godine u gradu uvodi upotreba viljuške. Kašika je turska riječ. Jedna petina srpskog jezika bila je turskog porijekla. Pokazalo se, ipak, da nova saznanja u historijskoj nauci, napredak nauke i tomovi knjiga naučne historiografije ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji samo ako su društveno-političke okolnosti takve da je iracionalna mitska "svijest" poželjna. Kričička nauka nema trajnog efekta na širu čitalačku publiku, kao što ga postižu romantičarske bajke. Kada je svojevremeno Slobodan Jovanović, srpski historičar i pravni teoretičar, upitao svog oca Vladimira Jovanovića, oca srpskog liberalizma, zbog čega je njegovo pokoljenje toliko mitologiziralo srpsku prošlost, ovaj je kratko odgovorio: "Nismo imali od čega početi". U turbulentnim vremenima nacionalne euforije prvo trpi historija, jer nacionalizam snažno uporište pronalazi u pseudohistoriji, u tvrdnjama da je istina u predanju, da je ona skrivena u mitovima, da su mitovi "istina pod velom". Kao tradicionalistička ideologija u svojoj misiji nacionalizam se oslanja na prošlost i historijske mitove. On koristi mitove i mitologiju kao ideološko sredstvo da bi utvrdio "sveta prava nacije". U takvom pseudonaučnom i pseudopatriotskom duhu odgajane su i izrasle čitave generacije. Ovaj militantni duhovni sklop posjeduje, pored snage i izuzetne vitalnosti, i dokazani epidemiološki potencijal.

Generalna svojstva stereotipa, neovisno od vremena i okolnosti u kojima nastaju, jesu otpornost i istovjetnost, a promjenljivost objekata kojima se pripisuju. Raširena je sklonost da se upotrebljavaju različiti kriteriji za sebe i druge, da se potražuje ono što se drugima apsolutno ne odobrava i daje, da se svojim opirašta ono zbog čega se drugi anatemišu i osuđuju. Svijest ili vjera o nadmoći u odnosu na nekog drugog, prije ili docnije, doista nagoni čovjeka da počne da misli da ima veća prava nego drugi. Ne dovodeći u pitanje autentičnost sjajne slike starih autora, savremeni intelektualci uglavnom, kada daju redizajniranu sliku "nekadašnjih" Srba ponavljaju idealiziranu priču da bi, kada opisuju savremenu, uglavnom nezavidnu sliku, za tu promjenu optuživali neposrednu, nenaklonjenu prošlost. Oni pritom nisu uočavali da su i stari pisci bili nezadovoljni slikom svoje realnosti i također tražili uzroke tog deformiranja u prošlosti koja je njima neposredno prethodila. Razlika je bila u tome što su ne poznavajući Jugoslaviju, komunizam, stari pisci za lošu sliku optuživali Zapad, Turke, Vizantiju i išli, po inerciji, sve dublje u prošlost.

Nacionalizam predstavlja najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. Savremeni nacionalizam nastaje iz problema sa percepcijom prošlosti kao takve, percepcijom sebe u sadašnjosti i odsustvom realne percepcije budućnosti zbog iracionalnosti

dvije prethodne. Međusobno nipodaštavanje i imputiranje isključivo negativnih svojstava "drugima", kao i njihove neprijateljske usmjerenosti prema "nama" opće je mjesto balkanskih nacionalizama, i nije nikakvo ekskluzivno svojstvo samo jednih ili drugih. Ističući činjenicu istovjetnosti nacionalizama, autorica je, bez šireg elaboriranja, u kratkim, ali efektinim crtama samo registrirala i pojedine slike "drugih" (hrvatskih i bugarskih intelektualaca) o "sebi" i Srbima. Svi nacionalizmi su duboko uvjereni u ispravnost, odbrambeni karakter i ispravnost svojih zahtjeva i tvrdnji. Svima je zajednička slava u prošlosti i mučeništvo u stvarnosti. Opsjednutost plemenitim porijeklom koja je inicirala želju da se dokaže starost svog naroda na evropskom jugoistoku učinila je da su njihove historiografije često dovodile do "kulturnog provincijalizma". Suština etničkog nacionalizma na Balkanu jeste pretpostavka iracionalnog ekskluzivizma. Odsustvo sposobnosti balkanskih nacionalizama da strasti drže pod kontrolom, da stvarnost institucionalno i postupno poboljšavaju, proizvod je grčevito održavanog uvjerenja u nacionalističkom krilu elite, kako je sila isključivi metod kojim se međusobni odnosi mogu rješavati u sopstvenu, uvijek tretiranu kao "opću" korist.

Srpski nacionalizam je bio ideološki i vojni generator ratova na prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice preko kojih je htio ostvariti historijski anahronu imperijalne ciljeve. Dr. Latinka Perović je jasno ustvrdila: "Nacionalizam ima vrlo dubok koren u našoj svesti, našoj sredini i narodu. Ne bih rekla da je on samo proizvod nekih usijanih glava, koje su to propagandno umele u mase". Karuzo je pisao da optuživanje Hitlera, Himlera ili Ajhmana za sva zla nacizma, liči na opsjenarski trik: "Objašnjenja valja tražiti u istoriji i sociologiji, sociološko-istorijskim proučavanjima konkretnog društvenog sistema, koji obuhvata i samoposmatranje". Srpski nacionalizam je, po mišljenju dr. L. Perović, uvijek bio privržen jednakosti, sabornosti, narodnoj državi koja je isto što i društvo. Zaostalost se poistovjećuje sa identitetom. "Organsko" poimanje nacije, koje je u biti kolektivističko i centralističko, i iz njega proizašla etnička država odredili su najbitnije karakteristike srpskog nacionalizma. On, kao različitost i ekskluzivnost, sadrži u sebi prisutno antizapadnjaštvo, što je njegova logična karakteristika, kao i grčevito suprostavljanje historijskim procesima. Evropa je ostala trauma ne samo masa, ali i srpske elite. Stalno insistiranje da srpski narod nije klasno podijeljen, da je socijalno jedinstven, proističe iz mišljenja da nacija ne može imati unutarnjih suprotnosti i različitih interesa. Autorica je uočila tri motiva koja čine pretpostavku ideje "socijalne jednakosti" u srpskoj nacionalističkoj retorici. Prvi se odnosi na mobilizatorski poklič - "samo sloga Srbina spasava" - koji najčešće implicira zahtjev za bespogovornim praćenjem jedne ideje, odnosno sadrži uvjerenje da bi Srbi postali nepobjedivi, kada bi bez postavljanja pitanja, svi slušali "domaćina", odnosno elitu. Drugi motiv je insistiranje na "socijalnom jedinstvu" nacije od davnina, čije uzroke treba tražiti i u onome što se smatra dominan-

tnom crtom "nacionalnog karaktera" - slobodarstvu, a koje se može objasniti samo ako se i staleška država feudalnog doba "oslobodi" od sadržaja koji su joj imanentno obilježje. Treći motiv se može naći u stalnim zahtjevima za centralističkom strukturom države u kojoj postoji samo jedan um koji ima pravo da određuje prioritete. Elita je "glava" koja usklađuje funkcije "tijela", odnosno naroda. Shodno tome, odluke elite nikada ne mogu biti nenarodne.

Pred ratove na prostoru Jugoslavije u posljednjoj deceniji XX stoljeća, ističe autorica, nacionalističko krilo srpskih intelektualaca razrađivalo je sve moguće varijante "ujedinjenja srpstva". Nacionalistička propaganda se preko zasljepljene intelektualne elite, širila poput kuge u godinama populizma, dovodeći mase u "mazohistički trans". Makijaveli je isticao da se ne može očekivati da narod koji je pun zabluda i neznanja bude, osim u rijetkim slučajevima, razborit kad bira ili nešto odlučuje. Izgrađena je cijela civilizacija laži i obmane. Nacionalistička agresivnost porađala je šovinizam. Brojni su intelektualci svojim javnim nastupima i političkim angažiranjem opskrbili političke strasti i nacionalne sukobe "moralnim" i intelektualnim autoritetom - postajući time proizvođači mržnje i podstrekači rata. Mnogi su akademici i znanstvenici liječili svoje lične frustracije na političkoj i društvenoj sceni, zanemarujući da je svaka misao lahka ako se u obzir ne uzme stvarnost. Na vanrednoj skupštini SANU 1986. akademik Vasa Čubrilović izjavljuje: "Nijedno selo ove države, Jugoslavije i Srbije, nismo dobili bez krvi. Nijedno selo nećemo dati bez krvi". Ivan Stambolić, nekadašnji predsjednik Predsjedništva SR Srbije, poznavajući tadašnju ulogu SANU izjavljivao je docnije kako tada "čitava grupa takozvanih 'besmrtnika' godinama okapava nad mapama Bosne, pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo propešačiti, a da se pritom prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove". Među idejnim "konstruktorima" nije bilo nijednog koji je u svojim promišljanjima pokazao cjelovit sistem i razrađeniju ideju. Svi ponuđeni "nacionalni programi" bili su dnevno-političkog karaktera, u ovisnosti od onoga što im je u datom trenutku padalo na pamet kao mogućnost, pa su od svojih vizija lahko i odustajali. Jedina konstanta je bila "ujedinjenje srpstva", a specifičnost u gledištima bila je nada u odabranu elitu koja je pozvana da obznani "nacionalni program", odnosno put kojim će on biti realiziran. Prednjačio je Dobrica Ćosić. On će 1989. napisati i objaviti u knjizi *Srpsko pitanje* (I, Beograd 2002) da su Srbi bili najveća prepreka i najžešći protivnik turskim osvajanjima Balkana i Evrope, "onaj protivnik koji im je naneo najteže vojničke poraze. Ali su Srbi pod Titom omogućili povratak i obnovu islama u Evropi. Kakav besmisao poprima srpsko kretanje ka slobodi". Ideja etničke države, koja je u suštini nastala "iz duha romantizma u germaniskim šumama" (P. Faki), u raznim periodima uključivala je i uvjerenje o neophodnosti srpskog sabiranja, zbijanja, zgušnjavanja nacije, zaokruživanja životnog prostora, što je sadržavalo i planove o mogućnostima pa i "humanosti" razmjene stanovništva.

Ostvarenje zamišljene imperijalne srpske države na prostoru višenacionalne jugoslavenske državne zajednice bilo je nemoguće bez ratova i brutalnog nasilja. Rat je, okičen tradicijom i "romantičarskim" predanjima, permanentno u tim redovima doživljavao kao legitimno sredstvo ostvarenja "nacionalnog interesa" i kao jedini mogući put ostvarenje ideala, uz duboko ubjeđenje da oružje sve odlučuje i legalizira, da su "prava mača" najsnažnija prava. Dr. Milorad Ekmečić se pitao šta da se radi u procjepu između evropskog mira i "neophodnosti da se ovakve stvari rešavaju silom". Srpski narod se, po njegovom prosuđivanju iz 1992. godine, morao ujediniti u višem stepenu "nego što je sada. Ostatak Jugoslavije, kojoj bi se pridodali srpski delovi iz Hrvatske, kao posebno telo, jeste jedno od najbližih rešenja". Sasvim je praktično postavio srpski nacionalni program tvrdeći da je u BiH katastar pokazivao "da su Srbi držali 64% cele zemlje". General Ratko Mladić 1994. zato samo, kao poslušni đak, reproducira akademske tvrdnje: "Otkako je planete Zemlje, granice među državama i narodima omeđivale su se krvlju i palim glavama". Uz legitimnost rata, išla je uvijek tipologija oslobodilačkih i agresivnih ratova, pri čemu se termin "oslobodilački" odnosio podjednako na sve što je nacionalizam smatrao svojom sopstvenošću - na državu, na naciju, na "braću", na more, na historijske teritorije, na etnička "prava".

Autorica je ustvrdila postojanje tri najzastupljenije kontroverze koje su se javljale u opisu srpskih nacionalnih, odnosno dnevopolitičkih "prava". One su proisticale iz kontradiktorne argumentacije "prava" na "veliku" državu. Prva se odnosila na Dušanovo carstvo i ambivalencije između njegove "krivice" za napuštanje "nacionalne" države i "slave" zbog stvaranja goleme države. Ona zaključuje da univerzalna država kakva je bila Dušanova, nije svojstvena Srbima koji "teže" nacionalnoj državi, ali im jeste imanentna veličina i slava te države. Dušanova veličina se koristi kao stereotipni argument opravdanosti političkih zahtjeva bez ikakve svijesti o nekonzistentnosti unutarnje prirode države ideala u prošlosti i priželjkivane idealne vizije u sadašnjosti i budućnosti. Druga kontroverza se odnosi na istodobno korišćenje međusobno isključujućih "istorijskih i etničkih prava", koja su imala za cilj da potkrijepe i zahtjeve za uspostavljanje velike države ali i velike nacije. Znatno dio srpske inteligencije tokom XX stoljeća nije uspio da izađe iz ovog začaranog labirinta, stalno nalazeći na zapreke racionalne primjenljivosti iracionalnih "prava" koja su pronalazili za "sebe" - i na sve "druge". Autorica slikovito objašnjava kako bi se srpski autori iz 1900.-1914. zapanjili da im je neki vidoviti intelektualac tada rekao da se "Srbija brani u Kninu", kao što bi se i najagilniji naučni djelatnici iz 1990. zbunili da im je neki, iz dugog zimskog sna probuđeni intelektualac kazao da je "Drač srpska luka". U toku jednog stoljeća ideja teritorijalnog širenja Srbije prešla je svoj dugi put i napravila salto bez mnogo svijesti o svojoj unutrašnjoj nedosljednosti. Treća kontroverza se odnosi na eufemističko pokrivanje stereotipom o "oslobođenju braće", upornih političkih zahtjeva za izlazak na (bilo koje) more, kojim se ostvarenje velike dr-

žave pokrivalo principijelnim nacionalnim imperativom. Iracionalna argumentacija je pratila grandomansku političku ekspanziju. Autorica piše kako je racionalan stav razvijan početkom XX stoljeća o nužnosti srpskog izlaska na more kao uvjetu ekonomskog boljitka a time i političke samostalnosti, u nacionalnom govoru poprimio potpuno drugačiju konotaciju i utoliko je možda najodgovorniji za širenje mitomanije nacionalizma, manje među *"neoslobođenom braćom"*, više u *"matici"*. Općeprihvaćeni politički stav o izlasku Srbije na more, uvijek je dobijao i svoje mitsko tumačenje i moralnu dimenziju u zahtjevu za oslobađanjem *"neoslobođene braće"* koja su uvijek bila najugroženija tamo gdje su bili usmjereni državni interesi. Pred izbijanje Prvog balkanskog rata 1912. u srpskim krugovima se isticalo da se ne postavlja pitanje da li je *"Stara Srbija"* pravoslavna ili muslimanska, *"nego je li srpska ili arnautska"*, i da treba *"muslomanske Srbe pribrojiti pravoslavnim i katoličkim Srbima"*. Ljubomir Jovanović je pisao da Staru Srbiju treba pridružiti Srbiji jer je ona *"mala i sa toliko strana zatvorena - kao zagušena"*. Stojan Protić je demantirao da je nakana Srba da stvaraju Srbe tamo gdje ih nema, ali je potvrđivao kako je životno pitanje *"oslobođenje i ujedinjenje Srba"*, pa *"ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega. To treba da znaju i braća od stričeva i stričevi, pa da ne diraju u te osetljive žice"*, jer je postojeća Srbija *"mala i nejaka"*, samo *"jabuka u koju će lako svagda zagristi svaki halapljivac"*.

Historiografski stereotipi podsticani politikom i ideologijom, omogućavaju idealiziranje vlastitog naroda - astralnog *"izabranika sudbine"*, da se lakše okrive drugi, jednostavnije opravda neprijateljstvo i animozitet. Tzv. *"poštena"* nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje ružan teret sopstvene prošlosti doprinosi devalviranju historije. Aleksa Đilas je, primjerice, uočio: *"Mi smo u odnosu na Bugare i Grke, u XX vek ušli sa više nepismenih, sa manje železničkih pruga, manje telegrafskih linija, i, izuzimajući Tursku i Crnu Goru, poslednja smo država koja je dobila univerzitet. Ovde je mišljenje da je Srbija početkom veka bila najrazvijenija, najmodernija, najdemokratskija država na Balkanu"*. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim faktorima, snažnim emocijama i motivima, često nesvjesnim i razumu nepojmljivim. Stvaranje stereotipa je dio procesa koji je označen kao ponavljanje, diskurs, ili pjevanje iste stvari u nedogled, odnosno svodenje kompleksnih ideja u proste setove riječi. Najuporniji fabrikanti stereotipa najlakše otkrivaju stereotipne slike kod *"drugih"*. Poznavajući iznutra mehanizam kojim tvore slike o *"sebi"*, lahko su ga identificirali u tuđoj autopercepciji. Nacionalni ili etnički stereotipi, kao najčešći oblik stereotipa, jesu osnovni element iskazivanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudotemeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije. Iz shvatanja o organskoj suštini nacije proističe i dogma o njenoj drevnosti, autentičnosti i nepromjenljivosti. Nacionalni stereotipi kao predmet istraživanja historičara po-

kazali su se nužnim jer se javila potreba za utvrđivanjem vertikalnog presjeka u analizi istih pojava koji bi doprinio njihovom cjelovitijem sagledavanju i eventualnoj revitalizaciji mogućih ekskluzivizama u tumačenju. Bez uključenja historijske perspektive nije dobijen odgovor na pitanje o izvorima postojećih rasprostranjenih sudova, a samim tim je mogao biti predimenzioniran ili minimiziran uticaj neposrednog iskustva na njihov nastanak.

Posebno je interesantno poglavlje knjige u kome se analizira neprevaziđena potreba za neprijateljima. U tom kontekstu razmatran je tretman Muslimana (Bošnjaka), Albanaca, Makedonaca, Hrvata, Bugara, "vekovne braće" (Rusa i "ponekad" Grka) i "neprijatelja" (Turaka i "ponekad" Austrijanaca) u srpskom okruženju. Nema nacionalizma bez stereotipa o "drugima", jer bez njih nema ni stereotipa o "sebi". Stereotipi o "drugima" su nužni za obostrano identificiranje: "Tek pored 'prevrtljivih' Muslimana, 'divljih' Arnauta, 'krvoločnih' Bugara, 'jezuitski pokvarenih' Hrvata, 'lukavih' Grka, 'remetilačkih' Srba..., 'mi' se možemo javiti kao pravdoljubivi i tolerantni, slobodarski i demokratični, pitomi i naivni, u konstantnoj poziciji ugroženosti, odnosno u stanju stalne spremnosti na odbranu". Srpski intelektualci iz razmatrane grupacije bili su potpuno svjesni značaja upotrebe pejorativnih naziva u nacionalističkom maniru, pa su navodili sva moguća imena u upotrebi kod balkanskih naroda kada su obilježavali jedni druge, ali su to osuđivali uglavnom u slučajevima kada se radilo o srpskom imenu kod drugih balkanskih nacionalizama. Najveći broj pejorativnih naziva korišćen je za one grupe za koje se smatralo da su Srbi, pa je takvo ime bilo obilježje za nacionalno "nesvjesne" ljude, koji su propagandom ili vaspitanjem trebali biti vraćeni na izvorni put, kako bi uz novu svijest prihvatili i "svoje" nekadašnje ime. Priča o "konvertitima" ili "izmišljenim narodima" prvenstveno se vezivala i vezuje za stav prema Muslimanima. Smatralo se da pitanje identiteta može odrediti "sa strane", "objektivno", bez izjašnjavanja onih o čijem je identitetu riječ. Sve diskusije srpskih intelektualaca nacionalističke orijentacije o muslimanskoj nacionalnoj (ne)opredijeljenosti po pravilu su se završavale tvrdnjom da su Muslimani zapravo Srbi. U kontekstu stereotipnog viđenja Muslimana, posebno mjesto zauzima islam koji je također bio izložen vulgarizaciji i diskriminatorskim ocjenama. Kada se u historiji gleda i vidi samo "sebe", kada se pravi slika o sebi na "poetskim lažima" (J. Skerlić) onda se zamagljuje slika o "drugima", pa oni polahko, ostavljeni u tami, nestaju, gubi im se vrijednost, dok vlastita slika postaje sve ljepša, moćnija. Rezultat je da nacionalno obojen pogled vidi sopstvenu historiju kao nešto specifično, jedinstveno i originalno, ali ne u smislu događanja, već pobuda za događanje. Nacionalni stereotip, smatra autorica, je samo generalizacija osobina, svojstava, pseudokaraktera, koji se eksplicitno ili implicitno pripisuje naciji kao cjelini, nikako njenim pojedinim pripadnicima, a potreba da se i takve pojedinačne ocjene preuzimaju kao nacionalni stereotipi, bilo o "sebi" ili o "drugima", upućuje na zaključak o tipskom percipiranju i same

nacije. Emotivno primanje svake negativne ili pozitivne ocjene nacionalnih pojedinaca i njihovo svojatanje kao općenacionalne ocjene upućuju na zaključak o percepciji nacije kao velike individue, a to je i izvor i posljedica klišeiziranog vrednovanja.

Distanciranje od prošlosti traži suočavanje sa njom. Srpsku historiju je neophodno kritički reinterpretirati, osloboditi je pseudomitskih i odavno raširenih pseudohistorijskih mreža, brojnih stereotipa i jednostranih, opterećujućih historijskih predstava. Jovan Cvijić je još 1927. upozoravao: *"Istinu tražiti i prema njoj se upravljati. Na istini stvarati mentalitet svoga naroda. Da ne bude ohol i uobražen, a to najviše od toga dolazi što ne zna istinito stanje stvari, a zavedu ga uobraženi i oholi. Sprečavati da ga demagoška inteligencija ili političari ne zavedu da preterano mnogo traži i tuđe oblasti. Time se budućnost narodna izlaže velikim nezgodama i ako suviše neprijateljstava izazovu može biti uzrok i sloma narodnog"*. Autorica smatra da Srbija ulazi u XXI stoljeće sa pozicija sličnih kraju XIX nego čitavom XX stoljeću. Stavljanje tačke na mehaniku historije, oslobađanje od pseudohistorijske svijesti, mitova i promjena nacionalističke, kompromitirane elite se pokazuje kao imperativ. Racionalni pristup historiji nije još uvijek postao primaran. Mentalne kategorije se teško prevazilaze. Put prevazilaženja posljedica destruktivne propagande, etničkih stereotipa i predrasuda, u ksenofobičnim društvima sa neprolaznim, cikličnim ponavljanjima istoga i velikom etničkom distancom, imajući u vidu stanovite, spore promjene, *"retoričke početke"*, ali i ranija negativna iskustva i tradicionalni otpor modernizaciji, biće dug i neizvjestan. Dragocjena studija dr. Olivera Milosavljević, koja neosporno pripada savremenoj srpskoj kritičkoj historiografiji, pored svega demistifikatorskog i otrežnjavajućeg, svakako upućuje i na ovakav oprezan zaključak. ■

Safet Bandžović